

Մ Ա Կ Ո Ի^{*)}

I

Միանքու կամ Կապան-կալէսի.—Երկուսն էլ միևնոյն տեղի անուններն են, որ անցեալում ասում էր. Միանքու պարսկերէն է և նշանակում է երկու քարերի-ապառաժների մէջտեղ, որ հետզհետէ աղճատուելով՝ Մակու ասուեց և այսօր էլ յիշում է այդ անունով. իսկ Կապան-կալէ (պարս. նշանակում է վարազների բերդ) յիշում էր աւելի հին ժամանակ. այս անունով յիշում է Շահ-Աբասը իր մի ոտանաւորի մէջ, որ փորագրել է տուել Մակուայ ապառաժի վրայ, Մակուն քանդած ու աւերած ժամանակը, հիջրէթի 1052 թւականին. այդ արձանագրութեան մէջ ասուած է. «Կապան-կալէն, որ յայտնի էր ամբողջ աշխարհին, ևս քանդեցի ու կործանեցի...»

Բոլոր հետքերը ցոյց են տալիս, որ Շահ-Աբասի ժամանակ այնտեղ տիրող տարրը միայն հայեր են եղել, և հաւանական է, որ Շահ-Աբասը ինչպէս Զուղան, այնպէս էլ այդ հրաշալի տեղը քանդեց ու ժողովրդին գերի վարեց ^{**) :}

Մակուն ընկնում է Պարսկաստանի հիւսիս-արևմտեան ծայրում, փոքր Մասսի հարաւային ստորոտում, Արաքսից արևմուտք, արևելքից դէպի արևմուտք ուղղութեամբ. իրարից $2\frac{1}{2}$ —3 ժամ հեռաւորութեան վրայ ընթանում են երկու զուգահեռական լեռնաշղթաներ, որոնց արևմտեան ծայրում բացւում է մի մեծ փոս քարածոց, ուր տեղաւորուել է Մակուն. երկու լեռնաշղթ-

*) Համեմատելի «Մակուի» մասին նաև այնցեալ տարուայ «Մուրճի» № 12 տպուած յօդուածը:

**) Ժողովուրդը զերուելու մասին աւանդաբար պատմում է ներկայումս:

թաները *) տեղ-տեղ կարծես միանում են իրար հետ. միայն բաժանում է նրանց Զանգեմար գետը, որ անցնում է երկուսի արանքից. այդ կատարի գետը դարերի ընթացքում կտրտել է չերտեր ու անդնդային ճանապարհ բաց արած իր համար՝ վազել է ու թափուել Արաքսը:

Սև-սև լաւայի քարերի արանքից երբեմն սպիտակ ու երբեմն կամրագոյն օձի նման ցոլում է Զանգեմարը, կորչում է այս ու այն քարի արանքում մտնում է անդունդ կամ քարի վրայից սողալով՝ շտապելով հեռանում է աչքիցդ:

Քարածայր բերանի երկու կողմը ձգւում են հնադարեան բերդի պարիսպները կտրմրագոյն քարերով. պարիսպների միջում տեղ-տեղ ցցւում են սպառաժներ, որոնք կարծես յատկապէս հանգոյցներ լինեն, որ մի ուրիշ ուղղութիւն են տալիս պարսպին. պարսպի վերին (հիւսիսային) ծայրերին բացւում են դռներ, այդ քարէ առաստաղի միջով անցնող ճանապարհի մուտքը:

Մակուայ քարի միջով են անցնում Թաւրիզից դէպի Թիւրքիա—Բիթլիս, Կարին ու Տրապիզոն դնացող ուղտի կարավանները: Ծանապարհի աջ թևի վրայ դէպի արևմուտք՝ հնադարեան հրաշալիքներից որպէս նմուշ դնուա մնում է մի քարէ կամուրջ երկու ապառաժների գլխին տնկուած, որ հազիւ տեսնում է ներքևից (Մակուեց) զիտողին: Քարածոցի ճանապարհից վերև ապառաժի վրայ փորագրուած կան հայերէն գրեր, որ անմատչելի են կարդալու համար. վերև բարձրանալու և կարդալու համար թէ միջոցներ և թէ բաւական ծախս է հարկաւոր:

Պատմական ճանապարհի վերն ու վարը հսկայ սար-քարի ճեղքուածներում կան այրեր, որոնք իբրև գաղտնի պահարաններ են ծառայել ժամանակի տեղացիներին. այդ այրերից մէկը, որ այժմ էլ մատչելի է տեղացիներին (մակուեցիներին), մէջն աղբւր ունի. այդ այրի բերանից կախ էր ընկած մի չղթայ, աստիճաններով բարձրանում ու հասնում էին չղթային, որի օգնութեամբ էլ բարձրանում էին այրի բերանը. մինչև վերջերս այդ այրը գործ էր ածւում որպէս բանա Մակուայ խաների ձեռքին. բանտարկեալը մնում էր այդ տեղ ու զիտում էր ներքև. իջնելու կամ փախչելու ճար ու ճամպայ չը կար: Այնտեղ կար դարերից մնացած աման-չամանի կտորտանք ու մի հատ էլ երկանք՝ հատիկներ աղալու համար: Այս այրից աւելի բարձր,

*) Հարաւային լեռնաշղթայի արևմտեան գագաթն (Մակուայ դիմաց) ունի հրաբխային բերան, որին տեղացիները կրակ-ընկային են ասում. 500 ոտնաչափ խորութիւն ունի:

դէպի վերև, որ այժմ անմատչելի է բոլորովին, մի ուրիշ ձեղքուածքից արծիւները մօտ ժամանակ այնտեղ կուեկիս՝ մի գաշոյն և մի քանի շորի կտորտանք են ներքև գցել. գուցէ և լինեն այդտեղ շատ հնութիւններ: Ժամանակին այդ այրերը, որ տեղաւորում են կ'աօես երկնքում բարձրացած քարակազմ կամարի մէջ, ամենքն էլ մատչելի են եղել մարդկանց համար:

Ահա այս բերդն էր, այդ քարէ ճանապարհը, ապառաժի ծոցը մտած ու տեղաւորուած Կապան-կալէն էր, որ Շահ-Աբասը քանդեց ու հիմնովին խորտակել տուաւ, որտեղ այդ ժամանակ մնաց միայն քարերի մի ամբողջ կոյտ... և անցնում է մի դար ու էլ աւելի, որտեղ կրկին ընակութիւն լինելու մասին ոչինչ չէ պատմում, մինչև գալիս ու սկիզբ է առնում Մակուայ խանութիւնը:

II

Նաղիր-Շահի օրերն էր, տաճիկներն ու պարսիկները միշտ կուում էին իրար դէմ, խլում էին Երեանի գաւառն ու Ատրպատական իրարից: Շահը Թաւրիզումն էր, երբ դեռ տաճիկները տէր էին Մակուայ և Խոյի գաւառներին, երկու կողմն էլ ոչ զոհ և ոչ էլ հաշտ էին իրար հետ, միջոցներ էին հնարում ու մտածում կրկին խելու երկրներն իրարից. հէնց այս խառնակ ժամանակ Երեանում ապրող Թաթար ըսեալ լիակալի աղափակալ Ահմադ-սուլթանն այս ու այն կողմն է ընկնում, Թափառում մի Թալան կամ աւար ձեռք գցելու համար. գալիս է, հասնում Զօրս աւանը, որ գլխաւոր կենտրոնատեղին էր Թաւրիզի և Մակուի մէջ. Խոյը այնքան բազմամարդ ու անուանի չէր այդ ժամանակ, որպէս առևտրական-քաղաք ճանաչուած էր Զօրսը. Ատրպատականի կարավանն այստեղից էր անցնում ու Մակուից էլ ուղղուած՝ դէպի Թիւրքիա էր գնում: Զօրսն այժմ էլ 700 տնից բաղկացած թրքաբնակ մի գիւղ է Խոյի ու Մակուի մէջտեղը, Խոյից 6 ժամ հեռու: Զօրսում կայ մի հին բերդ, հնաչէն բաղնիսներ և ջրի մի քանի մեծ և փոքր աւազաններ մարմար քարերով շինուած, որոնք այն ժամանակի պարտէզների ու տների պակաս զարդը լրացնում էին: Զօրսը տաճիկան մի փոքրիկ քաղաք էր, և կառավարում էր այդտեղ տաճիկ փաշան...

Ահմադ-սուլթանը Թալան չը գտնելով ու մի կողմից տեսնելով տաճիկների շարժումները, իր ծբաղիրը փոխում է բոլոր

բովին ու սկսում է հետաքրքրութեամբ հետեւել անցուդարձին. այսպէս պարապ չըլլելիս Զօրսի փողոցներում՝ մի օր տեսնում է, որ փաշայի դրան առջև ծառան ձին թամբած ու պատրաստած՝ սպասում է փաշային, որ պէտք է գնար բաղնիս. մի ինչ որ գործի պատճառով ծառան ձին յանձնում է Ահմադ-սուլթանին ու ինքն անհետանում է. փաշան իսկոյն դուրս է գալիս, առանց հարց ու փորձի նստում է ձին ու գիմում դէպի բաղնիս. հետեւում է և Ահմէդ-սուլթանը, բաղնիսի դրանն էլի օգնում է փաշային, որ ձիուց իջնում ու ներս է գնում, իսկ Ահմադ-սուլթանը պատրաստի արարական նժոյգը նստած՝ չտալում է դէպի Թաւրիզ ու տեղն ու տեղը տաճիկների անկիւքի մասին պատմում է Նադիր-Շահին, վերջինս խոստանում է ցանկացածը տալ, եթէ նրա ասածը իրողութիւն լինի... Նադիր-Շահն անմիջապէս ուղարկում է զօրքը Ահմադ-սուլթանի ուղեկցութեամբ և յաղթութիւնը տանում է։ Այսպէս Ահմադ-սուլթանն իր փափաղին է հասնում՝ խնդրելով Մակուն, որ Շահը իսկոյն նուիրում է նրան։ Ահմադ-սուլթանը հաւաքում է իր էլը-բայալներին ու կամաց-կամաց հաստատում է Մակուն մօտ դար ու կէս առաջ, և մինչև այսօր էլ Մակուն մնում է նրա յաջորդների ժառանգութիւն։

Ահմադ-սուլթան-խանին յաջորդեց Հիւսէյն-խանը. դրա օրով Մակուայ մոլլաներից Միրզա-աղասին սաղրազամութեան բախտին արժանացաւ. սրա չնորհիւ էլ բանեց և մակուեցիների բախտը. ժամանակակից Մահմէդ-Շահը չնորհեց մակուեցիներին տաանելոյս գիւղեր. նրանք կամաց-կամաց առաջ գնացին ու տեղ գտան կառավարական շրջաններում, հետզհետէ չէնցրին Մակուն ու իր գաւառը։ Հիւսէյն-խանը խաղաղ կեանք վարելով՝ մեռաւ, հարստութիւնը թողնելով իր որդուն։

Հիւսէյն-խանին *) յաջորդեց Ալի-խան, որի ժամանակ աւելի ու աւելի հարստացաւ Մակուն. Մակուայ խաները հրապարակ ելան, մեծ-մեծ պաշտօնների գլուխ անցան, Իսպահանի, Խորասանի, զանազան քաղաքների ու տեղերի գաւառները եղան, զինուորականութեան մէջ մտան, պաշտօններ ստացան. այսպիսով միջոց եղաւ նրանց համար ահագին գումարներ ձեռք բերելու, միևեյն ժամանակ ազդեցութիւն բանեցնելու կառավարութեան վրայ. նրանք կապուեցին զանազան բարձր ընտա-

*) Սրա օրով նորոգուած է ս. Թաղէի վանքը Սիմէոն եպիսկոպոսի ձեռքով. վանքի շրջապատ պարսպների վերանորոգութեանը նախաւեղ է և Հիւսէյն-խանը։

նիքներին հետ, կազմակերպեցին իրանց համար տեղական մի զինուորական ոյժ, որ այսօր էլ մնում է, Շահից ստանում են առանձին ծախս ու ոտձիկ դրա համար։ Խաները իրանց հաւաքած գումարներով էլ շատ գիւղեր գնեցին, այնպէս որ Մակուայ ամբողջ գաւառին գրեթէ տէր դարձան։

Ալի-խանից յետոյ գալիս է Թէյմուր-խանը, որ յայտնի է ամենքին։ Թէյմուր-խանը բաւական ժամանակ մնացել է Թէհրան՝ Շահի զօրագնդի մէջ՝ փոքր պաշտօնով, որտեղ բաւական ուսումնասիրել է ռազմագիտութիւնը։ Նա պարսկին յատուկ խորամանկութեան հետ միանգամայն յանդուգն էր ու անվախ, միևնոյն ժամանակ բոլորովին անկրօն, այնպէս որ ոչ մի կերպ նա չէր հաշտւում ոչ մոլլայի և ոչ էլ սէյիդների հետ և նրանց ոչ մի դէպքում թոյլ չէր տալիս, որ տեղ բռնեն իր շրջանում, ծիծաղում էր նրանց վրայ ու ծաղրում էր նրանց բոլոր ծիսակատարութիւնները, նա չէր մասնակցում նրանց սուգ ու չիփան օրերին. նա սիրում էր միայն կոփու, թալան, սիրում էր և կտրիճին. միշտ կոփու էր անում, կտիւներ էր սարքում ու կուեցնում էր սրան ու նրան իրար հետ։ Քիւրդ ցեղերին աւելի տեղ տուաւ ու հաւաքեց իր չորս կողմը. այդպէս էլ դրանց միջոցով էր ստանում Տաճկաստանից, Ռուսաստանից և Պարսկաստանից բերած թալանը։ Թէյմուր-խանն էր, որ գնաց իր մարդկանցով ու առաջին հարուածը հասցրեց Շէյխ-Իբրահիմ-լահին Ուրմիի սահմանում։ Ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ նա հանգիստ չը նստեց, շարունակ այս ու այն կողմը գնաց ու մարդիկ ուղարկեց, այսպիսով ոչ միայն թալան ու հարստութիւն բերաւ, այլև մեծ քանակութեամբ զէնքի ու պաշարի տէր դարձաւ։ Մակում էլ ոչ մի մարդ—հայ, քիւրդ, թուրք չէր մնացել, որ հրացան չ'ունենար, ամենքն էլ զինուած ու զինւում էին Մարտենի ու Բերդանի հրացաններով։ Այժմ էլ այդ խաների մէջ կարծես այդպիսի մի պահանջ կայ, «ան, աւտում են, ինչու չեն կուում ռուսներն ու տաճիկները, որ մի քիչ հրացան բերենք»։

Թէյմուր-խանը մի պատուհաս էր դարձել ամբողջ տեղական խաների գլխին. ամենքն էլ վախենում էին նրանից. վախենում էր մինչև անգամ պարսիկ կառավարութիւնը, որ մի գուցէ ապրտամբուի իր դէմ։ Թէյմուր-խանը կարեւորութիւն չէր տալիս կառավարութեանն ու նրա մամուրներին, որ զանազան պահանջների համար գալիս էին Մակում, դրանց շատերին էր ճանապարհ ցոյց տուել, և ոմանց էլ ծեծելով վերադարձրել է յետ։ Թէյմուր-խանի օրով աւելի ազատ էր Մակումն ու աւելի հանգիստ, քան թէ այժմ. այդ ժամանակ Թէյմուր-խանն էր մենակ դատաւորը

Մակուի մէջ, բայց այժմ նրա մեռնելուց յետոյ ամենքն էլ դատաւորութիւն են անում, ներքին կոիւնները շարունակում են անդադար ու միշտ տրորում, ճիւմրտում են խեղճ բահաթին *):

Թէյմուր-խանին յաջորդեց Մուրթզա-ղուլի-խանը, ներկայ դատաւորը կամ սարդարը, որ իր հօր հակապատկերն է—հիւանդոտ, վերին աստիճանի կասկածոտ ու փոփոխական մէկն է. ամեն տարի ճանապարհորդում է Կովկաս ու հեռու է մնում տեղական ղալմաղալից, իրան վէճիլ դնելով մէկ ուրիշի: Սրա օրով Մակուի դրութիւնը փոխուեց բոլորովին. Թէյմուր-խանի մեռնելուց յետոյ անմիջապէս՝ կառավարութեան ժամուրնները բլդբլայով՝ սկսեցին Թափուել այնտեղ, Մակուայ դատաւորութիւնն աճուրդի հանեցին, Մուրթզա-ղուլի-խանից բաւական համեղ պատաճներ ուտելուց յետոյ՝ իր հօր Թէյմուր-խանի տեղը նստեցրին: Պարսիկ կառավարութիւնն այս հանգամանքից շատ ու շատ օգտուեց, Մակուից հանեց ահագին գումարներ ի վրէժ նախորդ տարիներին՝ միանգամայն իր ազդեցութիւնը ի ցոյց դնելով այնտեղ:

III

Մուրթզա-ղուլի-խանի դատաւոր լինելուց յետոյ սկսուեցին անվերջ խռովութիւններ, ներքին երկպառակութիւնները սովորական դարձան. պարսից կառավարութիւնն էլ միշտ վառ է պահում նրանց մէջ իր ինտրիգները ու այսպիսով երկու կողմից էլ փող է պոկում. բացի այդ՝ Թէյմուր-խանից յետոյ մակուեցի խաները վարժուեցին սահմանուած տուրքից դատ զանազան փէչքեաշներ (նուէրներ) էլ տալ Խոյի դատաւորին, Թաւրիդի դատաւորներին և այլն:

Հետաքրքրութեան համար այստեղ դնում եմ խաների ստացած որոշ ոռճիկների—ցորենի, փողի ու սահմանուած ամբողջ տուրքերի ցուցակը. միևնոյն ժամանակ նրանց պաշտօնապէս ներկայացրած՝ առանձին առանձին, և ամբողջ՝ գլուղերի թիւը.

*) Հողագործ, աշխատող դասակարգին Պարսկաստանում առհասարակ բահաթ են ասում:

Մակուայ խաների ստացած թռչակի և կառավարութեան վճարած տարեկան տուրքի հաշիւը.

Թ ռ չ ա կ ն ե ր .

Տ ու ր ք ե ր .

Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր .		Ջինս *) խալ- վար.	լիտր.	դռան.	դինար.	գլուղ.	Ջինս խալվար.	լիտր.	դռան.	դինար.
1	Մուրթգալ-դուլի-խան (սարդար)	—	—	8360	—	20	317	37	23636	—
2	Արդուլլահ-խան	—	—	3666	—	7	672	24	15128	—
3	Մահմադ-փաշա-խան	—	—	—	—	6	103	27	3050	—
4	Փարաջուլահ և Իսսադուլլահ խաներ (որդիներ) . . .	—	—	3600	—	12	53	35	2936	—
5	Իհսակ փաշա	—	—	—	—	4	64	75	4450	—
6	Բալուկ-աղա և Մահմադ-փաշա (որդիք)	—	—	8360	—	18	199	65	12681	—
7	Ասադուլլահ-խան	20	—	1800	—	7	189	48	5468	276
8	Ջաքիր-փաշա	—	—	2500	—	4	207	48	5795	94
9	Իմամ-դուլի-խան	—	—	1000	—	—	—	—	—	—
10	Մի ֆուլլի (զունդ գործքի, 600 հոգու) ծախսերի համար .	66	35	4800	—	—	—	—	—	—
*) Ջինս նշանակում է բերք—ցորեն, գարի, $\frac{1}{2}$ դինարի 100-ը հաւասար է մէկ կոպէկի, 1000 դինարը արժէ 20 կոպէկ կամ մի դռան:		86	35	34086	—	78	1807	59	73144	370

Յուդակից երևում է, թէ որքան ողորմելի տուրք են տալիս կառավարութեան: Եազըլան փողըլմազ (գրուածը չի ջնջուել), ասում են իրանք խաները: Թէ ինչ ժամանակ է որոշուել այդ տուրքը, և ինչ ժամանակ է եղել, որ միայն 78 դեղ է ունեցել Մակուն, չը գիտեմ. այժմ ընդհակառակն՝ փոխանակ 78 գիւղերի, Մակուն գիւղերը 300-ից էլ աւելի են, էլ ինչպէս հարուստ չը լինեն խաները. հէնց այսօր Պարսկաստանում՝ կարող եմ ասել, որ ամենահարուստ մարդն է Մուրթղա-ղուլի-խան սարդարը (Թէյմուր-խանի որդին). նա ամեն տարի ահագին քանակութեամբ փողեր է փոխադրում կովկաս և տեղաւորում է բանկերում, նա մեծ եկամուտ ունի և անշնան ծախս. 150-ի չափ սեփական գիւղերի արդիւնքն ստանկուց զատ՝ ստանում է և քրդական աչիրէթներէրից-ցեղերից տարեկան խափիրը, իսկ դրսից՝ կալուածներէրից եկած եկամուտներն էլ առանձին ունի Երևանում, Նախիջևանում, Սոյում և այլ տեղերում:

Մակուայ գաւառում առհասարակ տասանորդական տուրքը վեր են առնում ըահաթից (գիւղացիներից) 9-ից 3 մաս, չատ քիչ տեղեր պատահում են 9-ից երկու, այն էլ խիստ անբերրի տեղեր. խեղճ գիւղացին յարդից, խոտից էլ ըահրա (տասանորդ) տալուց զատ՝ ստիպուած է փոխադրել այն, որպէս և տասանորդ վերցրած սերմը, ուր որ խանը կամենում է. օլլամ-ից (ձրի աշխատութիւն) զատ, որ գնում է խանի համար առու հանելու, վար ու քաղ անելու, տուն ու պատ չինելու, մշակութիւն անելու, գիւղացին ստիպուած է միաժամանակ պատրաստ ունենալ և պահել իր ձին ու հրացանը՝ խանի հրամայած տեղը գնալու, թալան բերելու կամ կուեկու համար, որ ամեն մի դէպքում սպասում է. նա չէ կարող հեռանալ և հեռու տեղ գնալ. խանը կանչած րոպէին եթէ ներկայ չէ գտնուում, այն ժամանակ ջարմն (տուգանք) է տալիս, ծեծուում, մինչև անգամ տունն էլ թալանի է տրուում:

Խաներն էլ ցոյցի համար անսպասելի կերպով կանչում, տանում-բերում են խեղճերին, օրերով պահում, հրացաններ են արձակել տալիս նրանց ու զուարճանում, վարժութիւն-բան չը կայ, հէնց օդի մէջ են պարպում. զինակիր գեղջուկն ստիպուած է հացի պաշարն իր հետ պահել, չատ անգամ օրերով շաբաթներով են սպասում ու քարշ են գալիս այս ու այն կողմ. խաների վէճ ու կռիւն էլ առիթ են տալիս միշտ այսպիսի հաւաքումների, աշխատող գիւղացին բան ու գործը թողած՝ սպասում է նրանց կամայականութիւններին, թէ տեսնես՝ երբ պիտի բաց թողնեն, որ գնան իրանց տները, խեղճեր, որոնք տանում են թէ

նեղութիւն, թէ ծախսեր, ուտելիք են առնում՝ ապրում, պաշտպանում են, դրանց և ոչ մէկին էլ չէ մասնակցում խանր^{*)}:

Խաներն ամենքն էլ ապրում են Մակում, թւով 15 տուն, բոլորն էլ մօտիկ ազգականներ են իրար—հօր հօրեղբոր որդիներ են. դրանք ոչ մի ժամանակ հաշտ չեն լինում իրար հետ, այսպէս թէ այնպէս կռւում են և մէկը միւսին անպատեւելու ժամանակ բռնում են խեղճ րահաթին, ծեծում են, բանտարկում են, տուգանքի են ենթարկում. ու այս կերպ փոխադարձ միւս խանն է անում. մէկը միւսի գիւղացուն զցում է քարի ու սրի արանք, այն ժամանակ են դադարում, երբ տեսնում են, որ երկու կողմից էլ բաւական վնասուեցին. մէկ էլ տեսնես, որ առօք-փառօք պարսիկ մամուրը եկաւ, այս ու այն կողմը հաշտեցնելու ձեականութիւններ արաւ, երկու կողմից էլ իր զահմաթ-քիրահսին (նեղութեան վարձ) առած՝ գնաց. հազիւ դուրս է գալիս նա, որ էլի շարունակւում է կռիւը և հասնում այն աստիճան բարդութիւնների, որ առաջն առնել բաւական դժուար է լինում. օրինակ՝ այս տարի սարդարի քրոջ որդի Իսադուլահ-խանի և նրա հօրեղբոր որդի Մահմադ և Ասկեար փաշաների մէջ երկպառակութիւն ծագեց. նախ սկսեցին քանդել մէկը միւսին պատկանած արտերը, կտրատել այգիները, ծառերը և այլն, առունները քանդել, գիւղացիների ելումուտըն արգելել, բացարձակ բռնել, ծեծել և բանտարկել. այս դրութիւնը շարունակուեց գարունքից մինչև աշնան վերջերը. սկսեցին հրացաններ պարսել տների պատուհանների վրայ և հագին մնաս հասցնել. խառնուեց և սարդարը^{**)}. այրեցին իրար խոտի գէգեր. սարդարը քանդեց հակառակ կողմի կարախաչի^{***)} ամարանոցները. իւրաքանչիւր խան իր գիւղերից զինուորներ հաւաքեց ու տեղ-տեղ զիջքեր ընտրեց իր համար, օրուայ պարապմունքն էր միայն՝ գիւղեր թալանել, մարդիկ ծեծել, տուն ու տեղ այրել, մի խօսքով աւերելն էր. մի քանի անգամ հակառակ խմբակներն ընդհարուեցին իրար հետ, որտեղ սպանուեցին տասից աւելի քիւրդ ու պարսիկներ: Մէկը բռնեց մի գիւղապետի, ծեծելով մեռցրեց (պարսկի),

*) Վերջին տարիներս սովորութիւն եղաւ երբեմն-երբեմն քաջալերելու համար օրեկան մի-մի ցամաք հաց և ձիերի համար գարի բաշխել:

**) Մակուայ զատաւորին սարդար անունն են տալիս, որ երկրի տէր ասել է, մի ուրիշ տիտղոսով իղբալ-սալթանա են ասում:

***) Մակուայ խաների ամարանոցը Մակուի արևմտեան կողմը, 3 ժամ հեռու:

միւսը բռնեց, հակառակ գիւղապետի քիթ ու ականջները կտորեց: Այս դրութեան մէջ էլ իւրաքանչիւր կողմի խաների յատուկ պատրաստած ասպատակախմբերը թալան էին անում. ոչխար ու տաւար էին բերում, գիւղում ցորենի ու գարու ամբարներ էին գրաւում, քանդում, աւերում, իրանց ուղածն անում, գիշեր-ցերեկ պարապ չէին ճանապարհները, խեղճ գիւղացին իր տուն ու տեղը բարձած սայլի, եղան, էշի վրայ՝ փախչում էր այս գիւղը, փախչում էր այն գիւղը և ոչ մի տեղ ապահովութիւն չէր գտնում. այսպէս շատ գիւղեր՝ տեսնում էին՝ տուն-տեղ թողած, դռները բաց, յարդն ու խոտը ցրիւ եկած, ամեն բան թափթփած, խառնիխառն, ոչ մարդ կայ, ոչ շուն ու կատ ու և ոչ մի անասուն, այդ տեսարանը միայն մարդուն սարսափ էր ազդում. վերջապէս էլի մամուրները շտապեցին՝ մեկ, երկու, երեք, ամենքն էլ իրար ետևից. եկաւ թաղաժառանգի ամենամօտիկ ու աղքեցիկ մարդը, մէկից հարիւր ոսկի պոկեց, միւսից էլ մի ուրիշ դումար, իրար մօտ տարաւ և՛ «հաշտուեցէք»՝ ասաց ու խուղա-հաֆիզ անելով՝ մեկնեց թաւրիդ. բայց խաները էն է որ տեսան իրար, գէնա օ թաս, գէնա օ դարաղ (նորից նոյն թասը ու սանրը): Ալփմ էլի մամուր կայ Մակում և սարդարից պահանջում է հակառակ կողմի գիւղացիների վնասը՝ որ հաշւում են 150,000 թուման (300,000 ռուբլի):

Խաները մեծ մասամբ բարոյապէս փչացած մարդիկ են, ներքանք որեւէ մի տեսակէտից ժողովրդի շահերը աչքի առջև չ'ունեն, և միմիայն իրանց չահն են ճանաչում ու նրա մասին մրտաճում. պարսիկերէն քիչ թէ շատ կարգալ իմանում են, բայց գրեւ ոչ, դա յատուկ է միայն միրզային (գրագրին). միրզան է կարգում ու գրում նամակներ, իսկ խանը իր կնքով կնքում է. ստորագրելը խիստ ամօթ բան է, իրանց ամբողջ կեանքը անց են կացնում կերութումով, ներքին զաւթադալով: Շատ անգամ գնում են Կովկաս, Թիֆլիս, Երևան, Բագու, Նախիջևան և այդ տեղերում հասարակաց տներն այցելելուց յետոյ՝ գինետներին լաւ ծանօթանում ու կոնծում: Այսպէս թէ այնպէս կրօնի մասին ոչինչ զաղափար չ'ունեն, բայց որպէս ի ցոյց իրանց ժողովրդին, սէյիդ ու մուլլային, կրօնական ծիսակատարութիւնների ժամանակ խիստ մոլեռանդ են դառնում, նրանց սուգ ու չիփանի օրերում մասնակցում են խմբերին. այս տարի, վերջին՝ զաթիլի, Հիւսէյնի սպանուած օրը ինքը, սարդարն էր դաստաբալին (խմբապետ), նրան հետևում էր իր հակառակորդ խանը, ուրիշները և նրանց հետևորդները. սարդարը և իր խումբը ոտաբոբիկ,

սպիտակը չափիկ*) վզերից կախ, սուրը ձեռներին, գլխներին վերքեր տալով, արխնլուայ, Հասան, Հիւսէյն, շախսէ, վախսէ աննելով չրջում էին ցեխոտ փողոցներում: Այստեղ կրօնական զգացումներով լի, ֆէյզամբարի (մարգարէի) անուան շէհիզ (զոհ) լինելու տրամադրութեան տակ՝ որպէս պատրաստ յաւիտենական կեանքը ճամպորդելու, հրապարակաւ հակառակորդ խաները համբուրում են, գրկում են իրար, դնում են իրար տուն, և չես կարող երեակայել, որ որեւէ մի թթու խօսք եղած լինի դրանց մէջ. ժողովուրդն ուրախանում է, խաղում ու խնդում է աղաների փոխադարձ համակրանքի ու սիրոյ համար, գէթ սրտանց այն տեսակէտից, որ իրանք փեսաների չեն կնիթարկում. բայց արի տես, որ սգի օրերը վերջացան թէ չէ, խաներն սկսում են էլի իրանց սովորական խաղը... և ինչքան ժողովուրդը ապահովուած լինի դրանցից, շատ գէպքում հարստութիւնն ու կեանքը տալուց յետոյ պատիւն էլ է վրայ դնում:

Թողնենք խաներին, միրզաներն էլ իրանց ընկած բաժնում պակաս տեղ չեն թողնում. կաշառք են առնում, գիւղերում տասանորդ հաւաքելու ժամանակ իրանց ցանկացած քէյֆը սարքում են... ծեծում են, կեղեքում են, ջարմա են առնում. հերիք է մէկի հետ վատ եղան, առիթ են փնորում խեղճի ցանքերից եկած արդիւնքը իւրացնելու և լցնում աղայի ամբարը. գանդատը չէ լսում, ծեծն էլ վրան աւելանում է, «յանցաւոր էր, որ նրա կալը չափել են և լցրել աղայի ամբարը,» ահա քեզ միակ պատասխանը, որ տրւում է չորս կողմից. խեղճ ժողովուրդը հողով ու մարմնով, տնով ու տեղով միան ապրում է ու աշխատում իր խանի համար—կատարեալ ճորտեր են դրանք:

Սնանքը որոշ տուրքեր առնելուց զատ՝ արտաքոյ կարգի ծախսեր էլ են հաւաքում ժողովրդից, օրինակ՝ մի մամուր դայ ու գնայ, կամ մի տուգանք տան, խանը պէտք է հաւաքէ այդ պակասը ու մի բան էլ աւելի: Շահին, թագաժառանգին փէշքեաշ (նուէր) են ուղարկում, այդ ծախսին պէտք է մասնակցէ ժողովուրդը, եթէ չ'առնեն հէնց բացարձակ, կը գանձեն ուրիշ գէպքում: Արտասահման գնան իրանց քէյֆին, վերադառնալիս ծախսը վեր են առնում սրանից-նրանից. հիւանդ սարդարը Գերմանիա դնաց բժշկուելու, երբ որ վերադարձաւ, որոշ գումարներ հաւաքեց ժողովրդից—պարսիկներից ու քիւրդերից՝ բժիշկներին և ճանապարհներին տուած ծախսերի համար. խա-

*) Դա որպէս պատանք վզերից կախում են՝ ցոյց տալու, որ իրանք էլ հասան չիւսէյնի համար ճշմարիտ շէհիզներ (զոհեր) են:

ների միակ համոզմունքն է, որ սնդուկ մտած փողը դուրս չի գալ, այսպէս էլ ասում են ու նորն են գանձում:

IV

Մակուի գաւառը բաժանւում է մի քանի մահալների (գաւառակների). իւրաքանչիւր գիւղ գնալիս, պէտք է յիշել մահալի անունը և ոչ գիւղի, որ չէ ճանաչում: Ահա այդ մահալները.

Մակու կամ Բայեաթ, Աղգեօլ, Մասիս-կող. ընկ-նում են բուն Մակուի հիւսիսում: Արեւելքի կողմից՝ Չայփա-րա, Դարաշամ եւ Գարագոյուն: Հարաւային կողմից՝ Բաքա-ջուք, Թամաշէք և Սեօքմանաւ: Արեւմուտքի կողմից՝ Աւա-ջուղ և Չարդերուն կամ Չհար-Դերուն. վերջին երկու գաւա-ռակները Մակուից անկախ կառավարւում են տարբեր խաների ձեռքով: *)

Աւաջուղի խաները գաղթել են Ալէքսանդրապոլի գաւա-ռից, որոնց ցեղին այրումցիներ են ասում, որ այժմ էլ կայ այդտեղ. դրանք զիմել են առաջ Սուլդուղ—Պարսկաստանի Ուր-միի գաւառը. երբ ռուս-պարսկական պատերազմից յետոյ գաղ-թում են տեղական հայերը, այրումցիները զիմում են այստեղ և բնակւում մօտաւորապէս 70 տարի առաջ: Առաջին խանն էր Խալիֆա-Ղուլի-խանը, նրան յաջորդեց Փաշա-խանը, որ այժմ էլ կայ և Աւաջուղի գլխաւոր խանն է, տաբէրը 70-ից անց է, բաղդատմամբ Մակուի արդի խաների հետ՝ ամենից խելօք ու բարի մարդն է, ռուս-թիւրքական պատերազմին հիւրընկալել ու պաշտպանել է փախստական հայերին, նամանաւանդ բայազէդ-ցիներին:

Չարդերունի (չորս վանքի) գաւառակի խանը քիւրդ է, որինա-խահայերը հին ժամանակ գաղթել են Հայաստանի Սրճէ՝ գաւառից և մի դարից աւել է, որ հաստատուել են այդտեղ. դրանք պատ-կանում են Տէյղարանցի աշիրէթ ցեղին. այժմեան ցեղապետը Մուստաֆա-բէյ կամ խանն է: Քիւրդ խաների ու մակուեցի-ների մէջ կայ մի ներքին ոխ, նրանք չատ անգամ մեծ ընդհա-րումներ են ունենում իրար հետ. տաս տարի առաջ Թէյմուր-խա-

*) Աւաջուղ հաշւում է 35 գիւղ և նոյնքան էլ աւելի Չարդերուն. Չարդե-րունում են Մակուայ խաների սեփական գիւղերը, ուրեմն այս երկու գաւառ-ները միասին հաշւած, ամբողջ Մակուայ սահմանը, որ բաժանում է Մակուն Խոյից, կը լինեն մօտաւորապէս 400 գիւղեր. դրանց մէջ 10-ի չափ գիւղեր միայն ձա-հին է, որ յանձնուած են մակուեցիներին, որի փոխարէն մի աննշան տուրք է ստանում տարին:

նը կուեց քիւրդ Տահար-խանի հետ, երկու կողմից հարիւրաւոր մարդիկ սպանուեցին:

Համեմատած միւս խաների հետ՝ քիւրդ խանն աւելի քիչ է ծանրաբեռնուած աշխատող դասակարգի վրայ, թէև որպէս քիւրդ՝ անհամութիւններ է անում առնելու տալու մէջ, բայց և այնպէս այնքան չարքաշութեան մէջ չէ դցում ժողովրդին, ինչպէս որ անում են մահուեցիները, և քիւրդ խանը իր էլաթից (հպատակ քիւրդերից) այնքան տուրք չի առնում, որքան սարդարն է առնում, կարելի է ասել՝ կէսը. սարդարը վերցնում է իր հպատակ քիւրդերից, որոնք 2000 տուն են հաշուում—ջալալցի, մըլանցի եւ ըրռուկցի, հարուստ թէ աղքատ տնտեսից մանր-մունր ծախսերով (միրզային եայլն) իւրաքանչիւրից երկու տաճկական ոսկի, անկարողների բաժինը կիսուում է հարուստների վրայ. ծախսող ոչխարների համար (որոնք մեծ թւով պահւում են) որպէս գլխահարկ տալիս են 3 շահի՝ (երեք կոպ), տալիս են ղալի (գոմի) վարձ 20—100 թուման տարեկան. տալիս են արօտատեղիների համար էլ որոշ տուրքեր, քաղած խոտերի համար տալիս են տասանորդ, նոյնպէս ոչխարի բըրդից, բացի զանազան փէշքեաշներից—իւղից, պանրից, ոչխարից, գառից և այլն: Բացի այդ՝ մի յատուկ տուրք էլ նրանք տալիս են էլխանային *) (աշիրէթի գլխաւորին), որ որոշում է իւրը սարդարը. էլխանան իշխում է կայն վրանաքնակ քիւրդերի վրայ, որոնք զարնանը բարձրանում են եայլաղ—(ամարանոցներ). էլխանայի կամ էլաղասիի վարձը իւրաքանչիւր չորս տուն մի ոսկի է տալիս, այդ էլ մեծաւ մասամբ սարդարի գըրպանն է մտնում, քիւրդերի մեծ մասը որպէս չորանքեարա (ոչխարներ արածեցնող, պահող) ծառայում են սարդարին:

Այս մարդակեր ու մարդակուլ գաւառում—Մակում էլ հայերը դիմացել են ու իրանց գոյութիւնը պահել են մինչև այսօր: Շահ-Աբասի աւերումից յետոյ՝ կարելի է ասել, որ ոչ մի ժամանակ էլ հանդիստ ու խաղաղ չը մնաց Մակումն: Տաճիկներն ու պարսիկները մի քանի անգամ խլեցին իրարից ու աւերումներ գործեցին. այդ ժամանակ արդի խաների նման յայտնի էին դըմըլիները **), որ տէր էին Չօրսին և Սոյին. սրանց ազաների մէջ էլ պակաս չէին շարունակ թէ ներքին խռովութիւնները և թէ ընդհարումները. կուում էին գլխաւորապէս իրանց եսը պաշտպանելու և իրարից հողեր խլելու համար: Սոյի այժմեան

*) էլխանան ընտրում է տեղացի խաներից և ոչ քիւրդ:

**) Դըմըլիներն այժմ էլ կան Հայաստանի մի քանի գաւառներում, բայց աննշան թիւ են կազմում:

բերդն ու խրամաւանները դըմըլի աղաներից մէկն է շինել՝ իր ազգական Չօրս աւանի դըմըլի յայտնի Թահար-աղայի գէմ պաշտպանութեամբ համար: Դըմըլիները միշտ կուեցին իրար հետ, մինչև ջնջուեցին. ջնջեց և ինքը պարսիկ կառավարութիւնը քիւրդերի հետ միացած: Դըմըլիներն այժմ էլ ցրուած կան Մակուի և Խոյի շրջանում, նրանց թողած յիշատակներից Մակուում մընում են մի քանի հողէ բերդեր միայն: Այժմ դրանց հողակոյտն ու պատերն են երևում:

V

Ամբողջ Մակուի գաւառում ո՞ր կողմ, ո՞ր սարի և քարի մէջ ման գաս, որ հայի ցրիւ ընկած նմուշների ու յիշատակների չը հանդիպես, որոնք տեղ-տեղ հիացում, տեղ-տեղ արգահատանք ու տեղ-տեղ զայրոյթ են պատճառում: Մենք սկսեցք Աւաջուղից, որ գտնուում է Բայազէդին մօտ, տաճկաց սահմանին կից, մի փոքրիկ դաշտ, որ այժմ այդ դաշտում և լեռան լանջերում տեղաւորուում են 35 գիւղ պարսիկներ (այրոմցիներ) 1000 տան չափ: Այդ դաշտ ու լեռների բարձրաւանդակների վրայ առհասարակ գտնուում եւս աւերակներ, բերդեր, պարիսպներ, դերեզմանատներ, որոնց չուրջը թափթփած են խաչքարեր և խաչեր, ձորեր, որ տեղ-տեղ ապաստանների կարավան է կապել մի ժամ հեռաւորութեամբ. բացի հին ու նշանաւոր բերդերի աւերակներից այստեղ այժմեան Բիլիսէ-Քեանղի մէջ մի աւերակ եկեղեցի կայ, թիւ ու թւական չը կայ, տեղացիները քարերի մէծ մասը փշաքրել են՝ յարմարեցնելով իրանց շինութիւններին, ախոռներին ու գոմերին. եկեղեցին շինուած է սպիտակ փափուկ քարերից, քարերն առհասարակ մեծ դիրքով են կտրտուած ու պատրաստուած, ամենափոքր քարը մի ոռոսական արշին բարձրութիւն ունի. դրան ճակատի մի քարի երկարութիւնը $4\frac{1}{2}$, բարձրութիւնը $2\frac{1}{2}$ և հաստութիւնը մէկ-մէկ ոռոսական արշին է, հաւանական է, որ 16-երորդ դարու շինութիւն լինի: Աւաջուղը մինչև 19-երորդ դարի սկիզբներն էլ չէն էր, և տեղացիները այնքան հարուստ, որ նպաստել են սուրբ Թագէի վանքի նոր շինութեան: Աւաջուղից եկանք Չարդերուն, որ տաճկաց սահմանին կից է. այստեղ էլ կան քարափոր երկու եկեղեցիներ. դաշտի մէջ էլ կային երկու վանքեր, որոնք այժմ անհետացել են, կարէյնցի թուրքերը իրանց տուն ու տեղն են շինել, չորս եկեղեցու անունով էլ անուանել են քիւրդերը Չար-Դերուն: Այս դաշտի մէջ էր սուլթան Սէլիմի և պարսիկների նշանաւոր կռիւը: Հայոց զերեզմանները դեռ ևս երևում են:

Զարդերունի ու Մակուի մէջտեղն է Բաքաջուր, որտեղ է Ռադէի հռչակաւոր վանքը. վանքը վերանորոգուած է երկու ժամանակ, 16 և 19-երորդ դարերում. հին մասը սև քարերով է շինուած Զաքարեա եպիսկոպոսի ձեռքով, իսկ նոր մասը, որ մարգարէների, առաքեալների, թագաւորների և զանազան տեսակ կենդանիների ու թռչունների քանդակներով է զարդարուած, շինուած է սպիտակ քարերով էջմիածնեցի Սիմէոն եպիսկոպոսի ձեռքով 80 տարի առաջ. վանքում որպէս հնութիւն հետաքրքրուելու համար ոչինչ չը կայ, Զաքարեա եպիսկոպոսի գրած մի կտոր տեղ կայ եկեղեցու ներսի պատի վրայ, որ ասում է. «Երկրաշարժից կործանուեց վանքս. և ես ամենադառն ժամանակի մէջ, որ աշխարհն ալան-թալան էր, Աստուծոյ կամօք շինեցի տաճարս և դմբէթս» կայրս Զաքարեա եպիսկոպոսի մէկ երկու գրուածներն էլ գտնուում են Մակուայ ճանապարհի վրայ, ուր նրա անունը միայն կարելի է ջոկել ու գծուած խաչերը. հաւանական է թւում, ուր Մակուայ քարի վրայ գտնուած գրուածքն էլ Զաքարեա եպիսկոպոսինը լինի, գրերը շատ նման են մէկ մէկի, ինչպէս Մակուայ քարի ճակատին է գրուած, նոյնպէս էլ այդ ճանապարհի վրայ գտնուած երկու հսկայ ապառաժների ճակատներին է գրուած ու խաչը քանդակուած: Դժբաղդարար անցեալի մասին որեւէ մի խօսք անգամ չենք գտնում այդ հնադարեան վանքի զբոսիքի քունջ ու պուճախում: Զեռագրերի միմ մասը իրաջիկ վարդապետ Դադեանըն է վերցրել տանելու էջմիածին, դրանց մէջից կարելի էր մի բան գտնել՝ կարող եմ ասել, որովհետեւ, եթէ չեմ սխալւում, իրաջիկ վարդապետը Ռադէի վանքի ձեռագիր զբոսիքի միջոցով գտաւ Զուարթնոց եկեղեցին, ուր այսօր պեղումներ է կատարում:

Վանքից հիւսիս՝ մօտիկ՝ երեք հին մատուռներ կան կիսափլուծ վիճակում. դրանց մէջ էլ ոչինչ չեն գտնում. իսկ դէպի հարաւ, մի քառորդ ժամ հեռու, գաշտի միջից ցցուած մի բլրի վրայ շինուած է սուրբ Սանդուխտի մատուռը, այդտեղ էլ ոչինչ չը կայ: Վանքին կից՝ համանուն հայ գիւղն է՝ 30 տընուորով, դրանք էլ շատ հին չեն, միշտ փոփոխուել են, գաղթել են այդտեղ Տաճկաստանից և Պարսկաստանից. պարսկում են հողագործութեամբ, ողորմելի վիճակ ու ապրուստ ունեն, շատ անգամ դարէ հացով են ապրում. նրանց հողերը, որ վանքի սեփականութիւն էին, խաները գրաւել ու տուել են զբոսանց, բոլորն էլ դէմային են. ոչ դպրոց ունեն և ոչ էլ վարժապետ:

Վանքի գիւղի մէջ էլ կայ մի մատուռ, բաւական հին է

երևում, բայց ոչ մի գրութիւն չունի: Վանքը միմիայն անունն ունի, ոչ հարստութիւն ունի, ոչ էլ հնութիւն, ինչպէս երևում է՝ հաղիւ կարողացել է մասամբ իր շինութիւնն ու քարերը պահել այդ մարդակուլների մէջ, խաները ամեն մի բանից խարժ ու խուրժ առնելուց յետոյ՝ չէին կարող վանքից էլ չառնել: Վանքի կալուածք ամբողջ հողերը գրաւեցին անարգել, սուսիկ ու փուսիկ տիրացան. վանքը ցանում է մէկ երկու անջուր արտեր—դէմեր: Առաջուայ զոյգ-զոյգ գութաններն ու սարքը փչացաւ գնաց. այժմ վանքը իր տարուայ ուտելիք հացը հաղիւ է ձեռք բերում...

Վանքից դէպի հարաւ կէս ժամ հեռու գտնուում է այժմեան Գրիբուլաղ *) գիւղը, որ պատկանում է քիւրդ բէյ Մուստաֆա-խանին. երկու տարի առաջ այստեղ 40 տան չափ հայեր կային, բայց նախորդ քիւրդ բէյը տպակալան մի կուռ մէջ մեռնելով, իսկոյն՝ մօտիկ մակուեցի գիւղացիները թաղացիներին հեռացրին. հայերը ստիպուած գաղթեցին Կովկաս ու մի մասը Տաճկաստան. այժմ այդ գիւղը շէնանալու վրայ է, ունի միայն 7 տնուորներ: Գրիբուլաղը հայոց հին Շաւարշան քաղաքն է, աւերակներ լինն են, բայց բոլորն էլ գետնին հաւասար. մի քարաշէն եկեղեցի կայ, որ հողից դուրս երևում է, կան կրասջնջուած խաչքարեր. արտեր հերկելիս՝ գտնուում են հողէ և պղնձէ ամաններ. գիւղի վերը բարձրանում է մի ապառաժ, որի վրայ կարծւում է, որ Սանատրիկ բերդն է լինելու. այդտեղ հաղիւ նշմարւում են պարսպի խաւեր. երևում են և ճանապարհի (դէպի բերդը տանող) հետքեր... ուրիշ եկեղեցու նմուշներ էլ են երևում, որոնք թաղուած են բոլորովին հողի տակ. գերեզմանատան մի մասը երևում է. քիչ գրուածքներ կան և չեն կարդացւում:

Մակուում հետաքրքրութեան համար արդի հայերը շատ բան չեն տալիս մեզ, 700 տուն թուրք ու խաների մէջ ընկել են 70 տնուոր հայեր, տաս տունը բերդի մէջ (բուն Մակուում) և 60 տունն էլ բերդից դուրս, $\frac{1}{2}$ ժամ հեռու գէպ արևմուտք— թաղի մէջ, որ յատկապէս Էրմանի-մանլասի է ասում. երկու եկեղեցի ունեն, մէկը բերդում և միւսը թաղում. բերդի եկեղեցին աւելի հին է սուրբ Վարդան անունով. այս տարի

*) Փառասուն աղբիւր ասել է, և իսկապէս քաղցր և անուշ ջրերի աղբիւրներով լիքն է, որոնք տեղ-տեղ առուններ են կազմում, որոնք հնում տեղական ջրաղացներն էր բանեցնում, բայց այժմ օգտւում են զրացի զիւղացիք. ամբողջ գէղը գարունքին մարգագետնով ծածկւում է, մաքուր ու զով օդ ունի:

ուսումնարան ունեն, ուսուցիչը ձեռնարանական վանեցի մէկն է։ Հայերը պարապում են առևտրով, զինագործութեամբ, դարբնութեամբ, հիւան են, որմնադիր, պայտառ, դերձակ եայն. շատ են աշխատում, բայց արդիւնքը քամին տանում է, տուածը շատ անգամ չեն կարողանում առնել, այնպէս որ հետզհետէ թուլանում են, հազիւ իրանք իրանց կառավարում են, տեղական բէժիմը չէ թողնում նրանց հարստանալու, նոյն իսկ յառաջագիմելու։ Մակուից դէպի հիւսիս արեւմուտք $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռու հայաքնակ Գլմիշ-Թափէ գիւղն է. այստեղ էլ հայերը 70 տուն կը լինեն. մի եկեղեցի ունեն, որ գիւղի վերև մի բլրակի վրայ է շինուած. ունեն դպրոց ու վարժապետ. վարժապետը տաճկաստանցի մի տիրացու է, պարապում է գրբացութեամբ, այնպէս որ պարսիկ կանանց համար մի ուխտատեղի է մեր վարժապետի տունը... Այստեղ որպէս հնութիւն ոչ մի բան չը կայ, միայն նրանից վերև Փառախոտիկ հայ գիւղն է, ուր աւերակներ կան. դէպի Մակու մի անցք կայ, ուր գտնուում է մի ձգնաւորի մատուռն ու այրը։ Դեռ չէն են հայոց գերեզմանատունն ու եկեղեցու աւերակները, Մասսի մօտ նոյնպէս։

Մակուի հարաւ արեւելքում Արաքսի ափում ձգւում է Դարաշամը. այս անունով կոչւում են Նախավկայի վանքը չրճապատող բոլոր գիւղերը. վանքից $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռու դէպի արեւմուտք ընկնում է հայ Դարաշամ գիւղը, ուր 22 տուն հայեր են, շատ խեղճ վիճակ ունեն, միշտ ծեծւում ու թալանւում են Վարմազիարի գող աւաղակներից. քահանայ չ'ունեն, հոգևոր պէտքերը վանահայրն է հոգում։ Նախավկայի վանքը համեմատած Թադէի վանքի հետ՝ շատ լաւ է, բաւական եկամուտներ ունի և պարտքից ազատ է։ Դարաշամ գիւղում դպրոց չը կայ, երեխաները վանքից են օգտւում։ Դարաշամ հայ գիւղի քարաչէն մեծ եկեղեցին տեղ-տեղ փլաններ է կրել, շինուած է 16-երորդ դարում. Դարաշամի շուրջը զբոսնում է 1000-ից աւելի տուն և չորս հատ էլ եկեղեցու աւերակներ։ Այստեղ լի է այծեամներով, որոնք խմբերով ման են գալիս. տեղացիները ամեն ժամանակ որսում են, և միշտ էլ նրա միան ունենում են։ Դարաշամից դէպ արեւմուտք ու հարաւ գետեզերքի հետ շարունակւում են կցկոտուր աւերակներ աւելի հին և նոր, որ 16-րդ դարում են շինուած. վանքից մինչև երեք ժամ հեռաւորութեան վրայ չորս տեղում չորս հատ քարաչէն եկեղեցիներ կան դեռ ևս կանգուն, որ միևնոյն ձևի և միևնոյն ժամանակուայ բաներ են, որոնց մէկը գողերի Վարմազիար գիւղումն է. նոյն եկեղեցու նման կայ Խոյին մօտիկ Մահլազան գիւղում. Խոյում կայ ս. Սարգիս

եկեղեցին. ինչպէս երևում է, 16-րդ դարում հայերը խաղաղ ու ապահով ժամանակներ են անցկացրել, որ առատ-առատ եկեղեցիներ են կառուցել:

Վերջապէս Մակուի—հայոց այդ Արտաղ-Շաւարշան գաւառի անցեալի մասին իմանալու ու հետաքրքրուելու համար պէտք է դիմել այնտեղ թաղուած ու ծածկուած դարաւոր բերդերին, շէնքերին ու աւերակներին, որոնք կարող են տալ մեզ պէտք եղած գոհացումն ու պատմել աւելի հին անցեալի մասին: Մասսի ստորոտները լիքն են աւերակներով:—Արշակաւանի աւերակներում, որտեղ այժմ Տմպատ քրդաբնակ գիւղն է, գիտական խուզարկութիւնները շատ բան կը գտնեն: Սակայն երբ հնարաւոր կը դառնայ այդ...

ՆԺԴԵՂ